

Ростислав Чопик

ПАНЬКО ПРОКЛЯТИЙ (ЕКЗИСТЕНЦІЙНА ДРАМА П.КУЛІША)

УДК 821.161.2-3.09“1861/1897”П.Куліш.:
[17.023.36+2-185.57+94(477)“15/17”+061.236](051)

Автор статті прагне з'ясувати головну причину метаморфоз пізнього П. Куліша. Для цього покликає на допомогу “вічний” образ Марка Проклятого, що “товчеться” українським письменством десь від середини 1840-х років, а в контексті фольклорному, здається, “заткне за пояс усіх скитальців” з інонаціональних міфологій (за О. Стороженком).

Ключові слова: антитеза, синтез, кирило-мефодіївський, імперський, Проклятий, козаччина, культурництво, нововірство.

Rostyslav Chopyk. Panko the Damned

The author of the paper tries to figure out the reasons of late Panteleimon Kulish's metamorphoses. By doing this, he turns to the figure of Marko the Damned, a recurring character which was introduced into Ukrainian literature in the mid 1840s and, according to Oleksa Storozhenko, “could outstrip all the wanderers” from the mythologies of other nations.

Key words: antithesis, synthesis, Brotherhood of Saints Cyril and Methodius, imperial, damned, Cossacks, enlightenment, New Believers.

З-поміж численних спроб діагностики “великого, хоч недужого духу” (за І.Франком) Пантелеймона Куліша найближчою до істини видається дефініція, запропонована С.Томашівським [див.: 15], а розвинена С.Єфремовим, – “без синтезу”: “Кожну справу розкладав Куліш власне на дві суперечні частини й зводив до альтернативи: “або – або”, нічого третього, нічого інтегрального не припускаючи <...>. Що запальнішою була у його теза, то далі заходив він і в антитезі. Зате не бачимо зовсім синтезу <...>. Або “не було в світі люду одважнішого й славнішого над греків і козаків” – або “з порядком господарнім бились гольтіпаки, через лінощі нетяги, через хміль бурлаки”, – хоч, видима річ, між лицарями та розбишаками багато може бути переступних градацій. Або “небесний світильник”, “мученик чоловіколюбства” й геніальний поет – або п'яниця непросипенний, що йдучи слідом за “п'яною музою” своєю, багато починив гріхів непростених – це про Шевченка мова. Або “любі наші українські родичі”, як обертається Куліш до земляків-галичан, – або “ослята ви дурні з довженними вушима, телята навесні під новими дверима”. Або “милая далекая сестра” й без краю кохана істота – або “жалкая женщина” й світова повія... І так скрізь Куліш. Для його можлива була одна тільки частина силоміць утвореної альтернативи і, приймаючи цю, він тим самим безоглядно одкидав другу...” [1, 231].

У своїй більшій мірою публіцистичній, аніж науковій студії “В Кулішеву річницю (+1897)” Є.Маланюк пристрасно повстає проти спроб Єфремова “з властивим йому спрощенням” загнути “многозначність, ба навіть загадковість” “несамовитого Панька” в рамці “привабливо короткої формули”: “без синтези”. З погляду Маланюка, наведені Єфремовим тези і антитези, як і загалом будь-які “формули й метафори”, “дадуть лиш розрізнені аспекти многогранної

й многобарвної цілості. А що та цілість, та цільність у Куліші є, – доказом цього вже саме намагання дослідників відшукати й винайти якусь одну і єдину універсальну формулу, що обняла б *цілого* Куліша” [11, 180].

Маланюкові значно рідніші Кулішеві крайнощі, ніж намагання розібратись у природі означених суперечностей. Поета дивує та обурює, що земляки пробачають Франкові його “не кохам Русі”, Лесі – її “паралітиків з блискучими очима”, а от Кулішеві ніяк не пробачать, “ненавидять його пристрасно і справді-таки “особисто” <...>. Одному йому лишень не пробачаємо. Не можемо пробачити. З цілого його величезного творчого доробку, з тієї бібліотеки книжок завше пам’ятаємо тільки той один рядок: *Н а р о д е б е з п у т т я , б е з ч е с т и , б е з п о в а г и...*”. У полемічному запалі Маланюк ладен “пробачити” своєму підзахисному не лише цей рядок, а й навіть “славословія на адресу “татарина” – Карамзіна, “арапа” – Пушкіна, несамовитого імперіяльного деміюрга Петра I і, будь-що-будь, незвичайної німкені – Катерини”. Адже “всі ті імена – то *символи*, майже метафори. Всі ті імена – то псевдоніми державотворчих факторів. Уживаючи тих “символів”, Куліш мав на меті ясніше, докладніше показати землякам, *що то є державність, розкрити зміст цього давно забутого “українством” поняття*” [11, 178, 179, 186].

Оперувати епатажно нетрадиційними й ворожими, проте необхідними для “перекування” рабів на державників символами, було властиво самому Маланюкові, котрий по свіжих слідах поразок у визвольних змаганнях гарячу лаву свого болю відливав у формах “варязької сталі”, “візантійської міді”, а особливо “державної бронзи” Риму, яку мала би віднайти повержена тим “стєпова Еллада”. Однак, екстраполюючи на “пізнього” Куліша державотворчі імпульси такого кшталту, “залізних імператор строф” пускає повз увагу, що під ту пору тому вже йшлося не про “власний”, “кордоном вперезаний”, “Рим” (самостійну українську державу), а про “обновленную триединую славянскую империю”: “Топімо ж у Дніпрі ненависть братню дику, / Спорудьмо втрєох одну імперію велику, / І духом трєох братів освячений диктатор, / Нехай дає нам лад свободи імператор”.

Зацитувавши коду Кулішевого “Національного ідеалу”, сучасний адепт “триєдиности” О. Бузина просто розкошує од суголосного власному “прозрения хуторского философа”: “В отличие от Шевченко, который ничего не знал о будущем, кроме банальной уверенности, что “буде син і буде мати”, Кулиш имел совершенно определенный общественно-политический идеал, который и проповедовал в своей поэзии” (Истории от Олесья Бузины: Прозрение хуторского философа // Сегодня. – 2008. – 18. I.). Як бачимо, “пізній” Куліш “невмирацьки” працює базовим авторитетом для землячків, що ностальгують за “Русью триединой”. І не переконують їх уважливі вгляди фахових кулішезнавців, приміром, Є. Нахліка, який називає “слухними” наведені вище спостереження Маланюка про Кулішеві славословія царям-“культуртрегерам”, додаючи: “Прикметно, що в “Гімні єдиному цареві” Куліш виразив палку віру в те, що Україна здобуде власну державність і спроможеться на своїх державотворців-реформаторів на кшталт Петра Великого: “Не розбвотком – їйцем здоровим буде / Замолена, затуркана Вкраїна; / Настануть в ній твого покрою люде <...> / І славная Олегова столиця / Премудрого *Петренка* привітає” [12, 116].

Аби відчути, якою мала би бути оця, змайстрована за Петровим зразком, держава, достатньо піднести погляд з останніх на перші рядки цитованого вірша: “Ми “праведним царем” тебе прозвали / Ще аж тогді, як наші людоді / З Мазепою та Шведом накладали, / Не чуючи Полтавської побіди <...>. / Патроне наш, заступнику небесний! / Одкрій нам путь в високі високості, / Справдешній путь, щоб грішний люд та чесний / Навідувався до тебе з пекла в гості” [7, 264-

265]. Тобто неодмінною умовою прищестя “Премудрого Петренка” є довічний проклин власним державотворчим потугам. До того ж не лише в особі “руїників” козаків (улюблена тема “пізнього” Куліша, котрий у “Гімні єдиній цариці” дякує Катерині II за те, що “розбоями й руїною неситу / Гадюку за порогами ти вбила / І голову єхидно ядовиту / Залізною п’ятою роздавила” [7, 267]), а й, як бачимо, “просвіченого володаря” (за В. Шевчуком) гетьмана І. Мазепи (“прикметно”, що свого часу, після полтавських подій, інший кон’юнктурник Ф. Прокопович легко “рокирував” Мазепу на Петра в посвяті до своєї драми “Володимир” – мабуть, за ознакою таки “культурництва”). Тобто омріяна Кулішем *така* держава мала би відповідати духові російської імперської традиції, духові, що “попав у ідолопоклонство, бо царя свого нарик богом” [4, 23].

Неважко спостерегти, що Кулішеві гімни – то радше... молитви. Адже в них ідеться про патронат *небесний*, про заступництво від імені тих, котрі там, у раю, мають просити Отця за нас, грішних... Ба більше, Куліш не лише “канонізує” царів, яких (синовбивцю й мужовбивцю) не зважилась оголосити святими навіть московська церква. Наполегливі акценти на “єдиному” цареві та “єдиній” цариці будять конотації більш ніж “общерусько”-геополітичні; а від поставлення августійших парсун поруч, у формат своєрідного диптиха, з підсвідомості “грішного люду та чесного”, вочевидь, мала би зринуті візія іншої іконної “пари”, котра в кожній хаті на покуті, до котрої люд той звертає свої “богородиці” й “оченаші”... Заповнюючи ніші, поповнюючи функції “височайших” опікунів-оборонців, Кулішеві Петро й Катерина реабілітують “мысль о монархизме как идеале правды на земле”, “убеждении, что только *эта* форма правительства обеспечивает безопасность личности, семьи, имущества, наконец и самой религии” [5, т. 2, 26].

...Абзацом вище я процитував одне із засадничих положень “Закону Божого (Книги буття українського народу)” – маніфесту кирило-мефодіївців, до братства яких належав і ранній Куліш, “вдохновляючись чудесами проповіді серед спідленого римського царства”. Як відомо, молодих ентузіастів об’єднувала віра в особливу місію України, котра, на відміну від імперських народів, не розминулася з Богом – не поставила на його місце царя, тирана, ідола, узурпатора найвищої влади. Натомість “держалась закону Божого” і “зкомпоновала собі козацтво, есть то истее братство”, а також братства по українських містах – *такі, як були у перших християн*” (курсив мій. – Р. Ч.). “...І всі, записуючись у братство, був він пан чи мужик, називались братами. А се для того, щоб бачили люде, що в Україні осталась істинная віра і що там не було ідолів...”. “І день ото дня росло, умножалось козацтво і незабаром були б на Вкраїні усі козаки, усі вільні і рівні, і не мала б Україна над собою ні царя, ні пана, oprіч Бога єдиного...”. Однак “по своїй простоті” потрапила вона “в неключиму неволю московському цареві, а потім петербургському імператорові, бо останній цар московський і первий імператор петербургський положив сотні тисяч в канавах і на костях збудував собі столицю. А німка цариця Катерина, курва всесвітня, безбожниця, убійниця мужа свого, востанне dokonala козацтво і волю...” [4, 24-25, 28].

Таким було світоглядне підґрунтя й Шевченкового “се той первий, що розпинав нашу Україну, а вторая dokonala вдову-сиротину”, і Кулішевого “не було в світі люду одважнішого й славнішого над греків і козаків”, і загалом – уперше задекларованої кирило-мефодіївцями української ідеї, від самого початку, як бачимо, органічно поєднаної з ідеєю християнського, “братського” трибу життя й антитезно несумісної з ідеєю імперською, монархічною, ідолянською, “римською” (Москва – “третій Рим”), якій українські неофіти кидали виклик в ім’я утвердження “Закону Божого”. Тож, коли “раннє козакословіє Куліша змінилось пізніш на не

менш палке козакофобство”, а “прокльони на адресу Москви преобразилися в оди на честь Петра та Катерини”, це не варто вслід за “римоцентричним” Маланюком (ох, ці “несинтетичні” “поезія і правда”) трактувати як просто “факти і фактики” й “неспримітивізовано” вважати тільки вислідом “Великої Пристрасті”, якій можна і треба пробачити все [11, 181-184].

Ішлося про Антитезу “символу віри” тодішнього українства, завдяки якому воно здобуло стартовий імпульс, без якого не відбулося б. Сам же Куліш пафосно це визнавав: “Шевченко з’явився посеред нас, яко видиме оправдання нашого натхнення звиш. (Не інакше ми про себе, ба і в християнськiм смиренні своїм, думали. Скажу більш: коли б ми так не думали, то й не знялись би вгору до великого задуму видвинути рідну націю з духовного занепаду, а українського крепака з неволі духовної і соціальної) <...>. Треба знати, що київська молодіж, про котру мова, була глибоко просвічена святим письмом, що се була молодіж високої чистоти духовної, і що апостольство любови до ближнього доходило в ній до ентузіазму <...>. Ми підлягали очаруванню християнської любови так само, як і перші послідувачелі науки Христової” [7, т. 6, 378, 383-384].

Інакше кажучи, святе стало грішним – грішне святим. “Небесний світильник”, “мученик чоловіколюбства” Шевченко, автор кирило-мефодіївського маніфесту Костомаров опиняються в пеклі, потовкшись яким “прозрілий” Панько (“Куліш у пеклі”) проситься “в гості” на небо до “святого” Петра. Засадничо найкращий серед народів стає засадничо ж найгіршим. “Закон Божий” відтепер береже не він, а царі, найлютіші його вороги; бережуть... від нього самого... “Теза” і “антитеза” – взаємовиключні! Якщо шукати “формули”, яка обійняла би *творчість* “цілого” Куліша (раннього й пізнього), то насправду нічого точнішого, ніж єфремовська дефініція, не винайти. Тут “без синтезу” *ab definitio*, бо хіба можна “синтезувати” пекло і рай, Богообране і Богом прокляте?.. Якщо ж спробувати назвати *духову іпостась* оцієї глибоко нещасної “невротичної особистості”¹, нам несподівано явиться один напрочуд упізнаваний “символ, майже метафора”...

Поміж пеклом і раєм синтезу бути не може, поміж пеклом і раєм може бути тільки чистилище. У ньому – ті, чю долю іще не вирішено, хто іще відбуває “випробувальний термін” (отоді вже: або – або)... Більшість душ раніше-пізніше таки визначається. Міра їхніх гріхів-добрих справ піддається збалансуванню на шкалі “переступних градацій”, за великим (найбільшим) рахунком таки улягає в межі добра чи зла. Але із правил є винятки...

“Покараний з висот наш люд роздертий / Розсипався в атоми на весь світ – / Не вміє жити, а не може вмерти!” – писатиме В. Пачовський, осмислюючи щербату долю свого народу, і гірко виноситиме вердикт: “Наш дух – Марко Проклятий споконвіку <... > В боях за землю злочин одкупля, / Що вмре – воскресне, а його довіку / Не прийме рай, ні пекло, ні земля” [13, 406-407]. У своєму “містичному епосі”, величезній поемі “Золоті ворота” (1937) Пачовський продовжив розробку теми, що “витала в повітрі” вже майже століття; образу, який займав українство ще з часів “романтичних”, однаходячи втілення й на сторінках книжок, і в життєвих колізіях їхніх творців.

...“Каждый народ имеет своего скитальца: французы – вечного жида Сантенера, испанцы – Мельмота, у немцев и англичан их так много, что не перечтешь, у русских – Кашей Бессмертный, а у нас – Марко. И, кажется, наш-то Марко заткнет за пояс всех скитальцев” [14, 563]. 1874 року (до слова, тоді ж, коли з’являються перші два томи скандальної “Истории воссоединения

¹ Як відомо, трагедія неврозу полягає в боротьбі взаємовиключних бажань: там, де спочатку відчувалися святощі, стає нецікаво, і невротик хоче якось осквернити їх, а потім знову зазнає нападів каяття (за Х. Хорні і С. Процюком).

Руси”), вочевидь, відчуваючи наближення смерті, О. Стороженко заходився коло публікації свого незавершеного роману “Марко Проклятий” – “поєми”, яку, за власним свідченням, “виношував під серцем” тридцять літ...

Тридцять літ... Тобто десь від середини 1840-х. Саме тоді братчики укладали свій маніфест, а Шевченкові написалася містерія “Великий льох”. Чільний символ цих творів – Могила. У ній *живцем* поховано Україну... “І пропала Україна. Але так здається”, бо “встане Україна з своєї могили” [4, 28, 30], “Церков-домовина / Розвалиться... і з-під неї / Встане Україна” [17, 233]... Трагічний оптимізм кирило-мефодіївців наснажувала християнська віра в можливість воскресіння того, що здавалось померлим. Ішлося про дух нації (Volksgeist), який романтики викликали з минулого, розкодовуючи народні пісні, легенди, історичні перекази, козацькі літописи, виводячи власну творчість із їх джерела. Показовою в цьому зв’язку була спроба “раннього” Куліша закрити щось на взір української “Іліади” (цикл “Україна”), доточивши “тії пропуски” в зібраному корпусі кобзарських дум, зложивши “старими словеси новії думи”. Така метода “спрацьовувала” хіба до Хмельниччини, бо те, що содіялось в українській історії далі (доба Руїни), було вже предметом не поетичного оспівування, а прозового аналізу. За нього Куліш і взявся в “Чорній раді”, намагаючись з’ясувати “причини політичного ничтожества Малороссии”. “Чорна рада” – це теж середина 1840-х...

На тлі віри у великодню перспективу похованого, але не вмерлого духу нації “у повітрі” заплучується сумнів... Чому саме нас покарано так суворо? Може, Бог мав на увазі якісь особливі гріхи? Може, нам суджено ексклюзивну якусь епитимію?.. Нація-привид: наче є, а наче й нема... Чим скінчиться її блукання: воскресінням чи “остаточною” смертю? Чим скінчиться її чистилище: раєм чи пеклом?

Ту саму тему можна виконувати в різних тональностях. Незабутній козак-невмирака, що мандрує через віки добрим духом-заступником “грішного люду, та чесного”, може бачитись в образі майже “іконного” Мамає, а може... раптом парадоксально зазвучати в мінорі вслід за думкою про *мотиви* його добротворення. Бо ж чого це йому “не вмирається”? Мабуть, накоїв чогось “несогірш” Агасфера чи Каїна? Від добра добра не шукають...

Якщо послуговатися гротесково-нігілістичною матрицею від “пізнього” Куліша, Стороженків Марко з повним правом претендує на втілення самого духу козаччини. Його батько “був із самих найперших січовиків, що осадились кошем на Чортотлику”, а виростав хлопець не лише в метафоричному, а й у буквальному сенсі “на крові”: через воєнне лихоліття мати не мала чим годувати сина, “так вона драла по гніздах пущівірінків, проколювала груди й давала дитинці ссати кров” [14, 321]. Не дивно, що той, котрий виростав, “неначе вовченя яке”, згодом скоїв найстрашніші у світі гріхи (кровозмішання, убивство матері, сестри та спільної з нею дитини), через які і став Проклятим. Він приречений носити важезну торбу з одрубаними головами найрідніших і, щоб торба ота полегшала, безупинно допомагати людям, давати їм уроки правильного життя, основний з яких – не повторити його власного кровожерного досвіду, бути милосердним не тільки до ближнього, а й до ворога. Марко виступає своєрідним “коректором” розгортання сюжету. Він з’являється в потрібному місці в потрібний момент і рятує чи словом, чи ділом. Отакий собі “*dues ex machina*”.

“Поєму” структуровано, немов теорему: Маркова лінія-вісь, пообабіч якої еквівалентно безкомпромісні Кривоніс і Вишневецький зійшлись у зятятому герці, а поздовж, естафетно, – лінія долі Павла Кобзи (Павлюги), Маркового учня, що, керуючись настановами вчителя, воює по-лицарськи, не вдається до тортур, цурається зайвої крові. Звісна річ, торжествує справа Павлюги

(милосердя до ворогів увінчується його шлюбом із княгиною Четвертинською), а жорстокість безкомпромісних покарано (Кривоноса Марко вбиває власноруч, рід Яреми вироджується), що й “вимагалось довести”. Отже, хід української історії відкориговано? Відтепер його визначатимуть отакі, як Павлюга, а не Кривоніс?

Питання риторичні, гірко-іронічні. Бо ми знаємо, якою була історія. Знав і Стороженко. На символічній сцені одруження Кобзи його твір уривається: розвиток дії, передбачений такою зав'язкою, жодним чином не кореспондував із більш ніж столітньою польсько-українською війною, що завершилась катастрофою для обох народів. Ті, хто брав до уваги заповіти “розкаяного” Марка, чомусь опинялися край розбитого корита. Про їхню дальшу долю-недолю дізнаємося з Кулішевих “Великих проводів”, де послідовно розвинено те, на що Стороженкові не стало духу.

Чільний герой поеми козак Голка, як і Павло Кобза, одружується з представницею ворожого стану й так само, як той, прагне “ушляхетнити справедливе повстання козаків, селян і слуг проти польсько-шляхетського панування гуманістичними ідеалами Добра, Розуму, Братолюбства, Милосердя...” [12, 109]. Аби втілити цю ідею, він метається між українським і польським таборами, закликаючи тих і тих до “розуму”, якого набрав по європах (чи не тих, що погрузли в німецькій тридцятилітній війні (?); а мо', тих, що якраз у цей час утяли голову аглицькому королеві?). Почергово-супутньо Голці, звісна річ, доводиться “милосердно” нищити то козаків, то шляхту, але хто б із тим рахувався на тлі “гуманістичних” абстракцій... Усе завершується логічно: козаки січуть його на капусту й кидають у Дніпро, “чарівниця” Рарожинська топиться від розпуки.

Абсурдність такого “нововірства” було видно із самого початку, однак несамовитому Панькові вдалося протривати в цьому гарячковому стані до смерті. Кулішезнавці визнають, що “в образі “культурника” Голки Куліш іпостасував самого себе” [12, 108], як і те, що “український лицар “сумного образу” – козак Байда у “Драматичній трилогії” Куліша великою мірою є автобіографічний. Його життєві шугання з краю в край нагадують власний шлях Куліша 60 – 80-х рр.” [2, 272]. Байда – “повторение истории с Голкою” “в новой вариации” [цит. за: 12, 129]. Новизна полягає хіба у зміні чергового сюзерена – з польського на турецького. Байда вирішує послужити “під бунчуком червоним Солимана, наслідника культурників каліфів, правдивостю великого султана” [9, т. 2, 306] (Кулішеві “шугання” в апологетику магометанства: “Магомет і Хадиза”, “Маруся Богуславка”). Однак у головному це й справді повторення тієї самої історії: “нововірець” гине в муках, розчарувавшись і у своїх, і в чужих: “Родивсь я рано: ще закон і віра / І в нас одні, і в турка-безувіра, / І в москаля, що широко сягає, / І в поляка, що високо літає. / Не хочу жити. Буде з мене...” [9, т. 2, 369].

Здавалося, невпокоєний дух українського “Марка” врешті-решт однайде ясну перспективу в заповіті Петра Сагайдачного – героя однойменної драми, котрий задумує поєднатися з москалями, аби відновити староруську могуть, і, каючись за свій давній похід на Москву, споряджає туди “посольство”: “Тепер же то й прийшла вона, настала / Пора велика. Ми свої гріхи / Сим ділом мусимо спокутовати...” [9, т. 2, 571] (“шугання” в гімни-молитви Петру-Катерині; “История воссоединения Руси”, якою, за власним зізнанням, розпочав “діло”, довершене у “драмованій трилогії” [9, т. 2, 743], тощо). Однак певність у цій перспективі тут же руйнує Хмелецький – представник свого автора у другій і третій частинах трилогії (“Цар Наливай” і “Петро Сагайдашний”), продовжувач тієї ж “нововірської” лінії (“се чи не другий Байда Вишневецький”): “І я про єдиненне руське дбаю, / Та не під самовладним кулаком <...> Ні-ні! Вповать на деспота даремно! / Нас призвано на те, щоб не Москву / Звеличити своїм

братерством древнім, / А претворити в Русь Литву й Ляхву” [9, т. 2, 600, 602]. Кінцівка твору відкрита. Що далі робитиме Хмелецький зі своїм “нововірством”, невідомо. Під завісу він земно вклоняється прахові Сагайдачного, а десь ген “за кулісами” квапить коней “посельство” в Москву... Головна ідея “зависає” в невизначеності. Так само, як допіру “зависнув”, недописавшись, Стороженків “Марко Проклятий”...

Окрім зазначеної причини його незавершеності (дисбаланс “миротворчих” інтенцій художнього тексту та реальних історичних фактів), окрім хрестоматійно відомих загальних причин того, “чому Олекса Стороженко покинув писати по-українськи” (образна на Куліша і К° за неадекватну, на його думку, оцінку “Українських оповідань”, а також те, що його “благонамереними действиями” шовіністи “придали самое безобразное значение сепаратизма” [14, 563]), була ще одна причина, закладена під концепт роману, наче міна сповільненої дії. Не знати, чи автор мав її на увазі. Але, безсумнівно, вона “мала на увазі” його...

Ланцюг кривавих гріхів, про які Марко розповів Кобзі у степу на могилі, розпочався з убивства колишньої нареченої і її чоловіка: та не дочекалася його із Січі й одружилася з іншим. Попрощавши Марка, Павло спішить до рідного села в обійми коханої Зіньки і... потрапляє на її весілля (приневолили, здуривши, що Кобзу вбито). Зайва річ казати, що могло би статися, коли б не свіжий спогад про “симетричний” Марків прецедент. “Мій боже милий! Дякую тобі, що звів мене з Марком, не піду я по його дорозі, покоряюся тобі, нехай буде надо мною свята твоя воля!”... А за яких півсторінки, застановившись, синхронізувавши, вжахнувшись: “У ту саму часинку, – думав собі Кобза, – як я побачився з Марком, її заручили, а як слухав його оповідання, її повинчали!... Мабуть, і того карає лиха доля, хто з ним і стрінеться!” [14, 336].

Якщо на тих, котрі опиняються в силовому полі Марка, лягає печать прокляття, як же бути з усім концептом роману, вибудованим за повелінням його “покаяльною” диригентською паличкою? Той концепт виявляється підваженим у самій основі, як, звичайно ж, і концепт Кулішевих “Великих проводів”. “Кобзи” й “Голки” апробують “ідею поєднання народно-визвольного повстання з гуманістичними цінностями християнства та Просвітництва” [12, 108], а тим часом історичні вороги України не поспішають відповідати аналогічною взаємністю й попросту використовують “нововірську” наївність у своїх інтересах. У результаті благі наміри апостолів святого примирення встеляють дорогу до... зради.

Саме так виглядають їхні діяння в очах земляків, і не можуть виглядати інакше. Згадаймо хоча б того ж фольклорного Саву Чалого, ошляхетненого миротворчо-“культурницькими” інтенціями у п’есах М. Костомарова та І. Карпенка-Карого. Тих інтенцій вистачало, допоки ляхи не поставили свій улюблений католицизм і освячену ним Великопольщу понад ідею спинити розлив крові людської, задля чого, власне, гайдамацький отаман Сава і йшов їм служити... Фінал – сумнозвісний, від Гната Голого... Погляньмо ж, як “проклято” цей алгоритм повторюється в долі Панька Олельковича: як здоровий попервах критицизм поступово переходить у беззастережну негацію, христоролюбність – у вірнопідданство, миротворчість – у... Судіть самі.

Нині аксіоматично й модно вважати Куліша “деміфологізатором” козаччини-гайдамаччини. Однак через цитовані вище козакофобські пасажі земляки “ненавидять його пристрасно і справді-таки “особисто”, а, скажімо, “Чорна Рада”, де запорозьке “руїництво” нібито теж – головна із “причин політичного ничтожества Малороссии”, викликала тільки захват як “найкращий твір історичної прози в українській літературі” (за І. Франком). І в наші дні цей роман залишається актуальним (хтось пропонував роздати по примірнику кожному

депутатові ВР), бо реалістично оголює *тіньову сторону демократизму*. Nota bene: отого самого, що його кирило-мефодіївці вважали візитівкою українства, клали в основу національної ідеї, проголошували сенсом української місії серед інших слов'янських народів... “Ба і в християнським смиренні своїм”...

Симптоматичне уточнення, позаяк усілякий месіанізм по волі чи по неволі вагітніє гординею. Навіть християнський... Але ж християнство вважає гординю найбільшим гріхом, прерогативою “римського” ідолянства. Українська ідея, задекларована як альтернатива “третьому Римові”, рішуче не мала права впасти в цей гріх. “Чорна Рада”, що писалася паралельно із “Законом Божим...” (1845–1846), стала своєрідною протиотрутою, профілактичним застереженням для запальних юнаків. Християнський демократизм, завдяки якому “козацтво, есть то істое братство”, не любило “ні царя, ні пана” й жило в “Законі Божому”, реалізував себе у формах “давнього права вічового” – на козачих Радах, де обирались-переобирались гетьмани-кошові, де їм сипали землю на голови (щоби не запишались), де сувора підзвітність “виборцям” запобігала узурпації влади з усіма її ідолянсько-тиранськими аберациями. Феномен Ради, Коша, Віча сприймався як інструмент Божого промислу. І тут – “Чорна Рада”... От як буває! Те, що давало силу, єднало з Богом, виявляється причиною згуби...

Аргументація романіста переконлива, на “вірю”, адже проблему він виводить як рівнодіяну “скомплікованого паралелограма сил” (за І. Франком): “руїницької” стихійності запорожців, “мізерної пихи” та захланності “кармазинів” і підступного лицемірства Москви, що, керуючись імперським принципом “поділяй і владарюй”, захочує братовбивчий конфлікт в Україні. Чинники навзаєм детерміновані. Відповідно, тугий клубок, у який сплелись, можна розплутати тільки так само – взаємозумовлено: провідній верстві слід пам'ятати, що “шляхетські” варіанти із привілеями для одного соціального стану в Україні не пройдуть (бо ж вона – “земля козаків”); козакам (eo ipso народіві) не слід забувати, що, домагаючись “вільних і рівних” прав, не можна переступати межі, за якою – Руїна; а Москві... А Москві нічого не “слід”, бо вона – поза кадром, понад кадром, непідвладна корекціям. Як дамоклів меч на голови тим, котрі зневажають уроки історії; як зрадлива опора спанілим сомкам і “спопулілим” брюховецьким; як фатальна загроза-константа, що її категорично не слід було “триматися”, полагоджуючи власні проблеми власними силами. Не так сталося... Однак є надія, адже те Запорожжя, яке тепер “перевелось ні на що”, “споконвіку було серцем українським”, і “не було в світі люду одважнішого й славнішого” понад козаків. У “Чорній Раді” незмінно присутня ностальгія за “золотими віками” України. Спочатку був рай, а відтак його втратили. “Колись були лицарі на Вкраїні”, а тепер вони стали розбишаками і п'яницями. Романтично піднесена “теза” – реалістично сумна “антитеза”. Десь отут, десь ось-ось мав настати й “синтез”². Замість нього настав 1847 рік, а відтак – 1861-й...

1847-го, по розгромі Братства й арешті, Куліш апробує на собі іпостась Великого Грішника з відповідним комплексом перманентного каяття. І несподівано

² “Синтез” настане з приходом Франка. У його творчості тема “вічового” суспільного устрою як органічного для українства кореспондуватиме з темою народного ватажка (“невпізаного царя”), аж поки, перейшовши низку етапів розвитку (“Борислав сміється”, “Захар Беркут”, “Перехресні стежки” та ін.), вони синтезуються у проблематиці підсумкового “Мойсея” – “другого заповіту української літератури” (за Ю. Шерехом). Як відомо, чільна ідея поеми полягає в терплячому вихованні громадянського суспільства, коли, зі свого боку, воно, вислухавши популістські зазиви Авіронів-Датанів на “чорних радах”, усе ж “не сягає рукою по камінь” на голову таким, як Мойсей; ну, а він, з боку свого, не розчарується в “народі без пуття” й повертає з пустелі сумніву на “роздорожа”, аби вивести цей народ до землі обітваної. Притча про терен (про те, як “рослини” обирали собі царя) – альтернативно-інваріантний, “синтетично”-оптимістичний сценарій того, що в Куліша завершилося “Чорною Радою”.

виявляє, що в цьому стані йому... комфортно: “Как ни тяжки были мои душевные и физические страдания, но я благодарю Провидение за все, что произошло со мною. Теперь по крайней мере остаток жизни я проведу спокойно в отношении к себе и достойным образом в отношении к обществу. Этому спокойствия до моего ареста и суда надо мною я не знал: я был исполнен мыслей, горьких для самого меня и вредных для моих слушателей или читателей. Пересматривая теперь в уме все прошедшие свои действия, я удивляюсь великодушию ГОСУДАРЯ ИМПЕРАТОРА. Ни одно правительство в Европе не поступило бы так милосердно с вредным фанатиком, каким я, к стыду моему, являлся в своих печатных сочинениях и письмах. Верьте, Ваше сиятельство, что после того, как суд ЕГО ВЕЛИЧЕСТВА надо мною был кончен, я нашел в собственном сознании судью самого неумолимого <...>. Для полного моего спокойствия недостает одного: чтоб ГОСУДАРЬ ИМПЕРАТОР забыл о моих проступках и считал меня новым подданным, которого возродило ЕГО великодушие. По крайней мере я стану всеми средствами стараться доказать, что теперь понимаю здраво и исполняю свято обязанности верноподданного” [6, 176-177].

Звісно, це принизливе прогинання можна чисто “по-людськи” списати на стан афекту, специфіку адресата (граф Орлов, що вів слідство) і зумовлену ними Кулішеву нещирість. Згодом у вірші “На забудь року 1847” письменник називатиме того ж Миколу “сліпим демоном тісноти”, “богом біснுவатим”, “свободи ворогом, ворогом житні”, “великим душогубцем” та ін., протиставляючи його “сліпу і дику силу” “культуртрегерським” здобуткам Катерини й інших “хороших” царів. Однак сама апологія російського монархізму, засіяна того злочасного року в душу колишнього братчика, звідтоді нікуди не поділася, а навспак – пішла в буйний ріст. Її щедро удобрили реформаторські діяння Миколиного наступника...

Класичний тандем “батоба і пряника”, що вибиває ґрунт із-під ніг, паралізує громадянську ініціативу: навіщо вона, якщо цар-реформатор сам іде назустріч віковичним “надеждам и чаяниям”? Од неї – хіба небезпека потенційного бунту на взір польського повстання (1863), по яким неминуха жорстока реакція (Валуєвський циркуляр). Історична необхідність власних національних дужань девальвується: українські козаки століттями боролися проти турків-татар, так і не давши повних гарантій безпеки “краю веселому, миру хрещеному”; а тут Катерина одним махом “вирішила питання”: “За Турчина, за Татарина забыли они ей даже Колиивщину, разыгранную ими столь невпопад от ея имени, и даже в жалобных песнях о разорении Сечи сохранили к ней сыновнее почтение: она там у них *Великий Світ наша Мати*, а вовсе не то, чем представила ее нам полупьяная муза Шевченка” [5, т. 2, 24]. Так само – і з “братським” (християнсько-демократичним) суспільним устроєм, тим “давнім правом вічовим козачим”. В “Истории воссоединения Руси” Куліш деідентифікує громадіство з козаччиною, натомість оголошує його захисниками князів і царів од старого Володимира до новітнього... Олександра.

Скасувавши кріпаччину й упокоривши поляків, той, “виявляється”, продовжив давню руську традицію вічового громадського ладу, захистив її від традиції польської: “В то время, когда князья русь поддержали на севере по Днепру и до самих Карпат порядок жизни, установившийся обычаем, – за Вислою уже резко выдѣлилось из народа высшее сословие, отознилось от него обычаями, позаимствованными от немцев, выпросило себе у королей привилегии и, живя в замках, обидало тех, которые продолжали жить селами, по-старинному. Из этого то гордого сословия размножилась впоследствии шляхта, которая только себя считала народом (*narod szlachecki*)” [5, т. 1, 6]. Тобто російські царі (Катерина II, Микола I, Олександр II) “увільнили” польський народ від

засилля оцього “народу шляхетського”, як допіру й народ український – від “народу козацького”, викштальтуваного за взірцем... шляхти (“Почали значні козаки жити на лядський кштальт із великої розкоші. І вже байдуже їм тепер старосвітські співи...” [8, т. 2, 17]). Інакше кажучи, “захистили” кожен із народів од його провідної верстви, надавши змогу відновити потоптані тою справедливі давні “обичаї”...

Що це нагадує нам, озброєним перевагами ретроспекції, знанням того, чоґо не знав Куліш? Чи не більшовицьке “кришування” “братніх” народів перед зазіханнями їхніх національних “буржуазій”? Чи не сучасну медведевсько-путінську “керовану демократію”, що невтомно-ґвалтовно пропонує нам свої “послуги”? Зміняться терміни, ідеології – форми, та не зміниться суть: уповання на з-верхні і з-зовнішні, та не внутрішні сили; недовіра, невіра в націю як суб’єкт історичного чину – зневіра в собі самих... Навіть апелюючи до “триединого ґосударства”, створеного за староруським зразком, тим, котрий був оплотом “естественного порядку вещей”, “установившегося обычаем”, Куліш рефренно акцентує на “норманській теорії”: “...стара варязька Русь державна...”, “за древній наш варягоруський лад” тощо. Підсумовуючи словами одного з персонажів “драмованої трилогії”: “Під Польщу й я з тобою нахилюсь; / Нехай рятує нас хоч і Москва. / Я знаю тільки те, що нашу Русь / Якась чужа порадить голова...” [9, т. 2, 565, 573, 510] (курсив мій. – Р. Ч.).

Тут відповідь на риторичні питання від Маланюка. Франкові “пробачаємо” його “не кохам Русі”, бо, подолавши тимчасовий сумнів, зміг відновити віру в потенційний геній “паралітика на роздорожу”, побачити того “хазяїном домовитим” “по своїй хаті і по своїм полі” (“Мойсей”). Лесі “пробачаємо” її “паралітиків з блискучими очима”, бо, припустивши, що “ми раби, невільники продажні, без сорому, без честі, – хай же й так!”, повстає проти того припущення: “А хто ж були ті вояки одважні, / Що їх зібрав під прапор свій Спартак?..” (“Товарищі на спомин”). Кулішеві ж нема як “пробачити”, бо це б означало погодитися на статус безнадійного паралітика. Не *один* тільки той рядок: “Народе без пуття, без честі і поваги...”, а ще як мінімум три на його продовження, хоча б оці три, котрих більш ніж достатньо: “...Без правди у завітах предків диких, / Ти, що постав з безумної одваги / Гірких п’яниць та розбишак великих” [8, т. 1, 188]. Цей народ має “счервоніти од сороба тяжкого” за своє минуле і, зрозумівши, який він “азіят мізерний”, забувши “свій манівець, козацький пролаз темний”, повернути “до сім’ї культурників”. У пізнішій редакції Куліш уточнить: “на культурню путь Владимирську”. З великими “натяжками” (див. Шевченкових “Царів”) могло би зійти, коли б не знаття, що в “актуальнім” форматі та путь уже була “Олександрівською” (див. вище).

Віра в “доброго царя” переважила віру у власну силу народу – ту, без якої він ніколи не стане нацією, “ґромадянським суспільством”. Не в руїнництві чи культурництві, комунізмі чи монархізмі, демократії чи тиранії – суть проблеми проблем, але в тім, щоб вони осягалися колективною волею нації, а не хтось “потойбічний”, сторонній, “зверхній” тикав її “пикою в щастя”. У цім правдива альтернатива, теза і антитеза – у вірі або невірі. Куліш вибрав невіру. Історіософська візія української минувшини від “пізнього” Куліша не полишає нам жодного іншого шансу, окрім перманентного каяття, адже за плечима, у зароді – “первородне” прокляття народу, що постав із самого гріха... Народ-виродок; народ-мутант; народ-казус; народ “обраний”, але не Богом? Логічним сценарієм подальшої долі *такого* народу є сценарій покути Найбільшого Грішника. Ідентифікуючи з ним свій народ, Куліш якомсь забув, що ця покута – довічна... І ще він забув, що прокляття вертає на голову тому, хто проклина... Незважаючи на всі “благі наміри”...

“Мабуть, і того карає лиха доля, хто з ним і стрінеться”! Кулішеві не пощастило: він зустрівся з Марком іще ген-ген на зорі творчості, задовго до “пізніх” метаморфоз, у стані “ранньої” віри в могутній креатив рідної нації. Задля утвердження безсумнівно святих для нього, тодішнього, істин можна було обрати чимало сюжетів. Куліш застановивсь на одному – сюжеті прокляття. “Михайло Чарнышенко или Малороссия восемьдесят лет назад” (1843): батько проклинає сина, що намірився покинути рідний дім. “Рука Господня настигне тебе, сине невдячний! ... Зважніє на тобі страшна десниця його! Тисяча бід, тисяча лих спаде тобі на голову! Тинятимешся з краю до краю, й ніколи нога твоя не торкнеться батьківського порогу”! [10, 250]. Так і сталося: Михайло “тиняється” в пошуках слави на службі в чужинців, не знайшовши її, гине, а після смерті його “по силі батьківського прокляття, не прийняла земля” [10, 427].

Доречним буде згадати, що свій будинок старий Чарниш взорував на суботівську резиденцію Богдана Хмельницького (його докладному описові в романі відведено кільканадцять сторінок), а розташовувався той будинок у Вороніжі – Кулішевій “малій батьківщині”. Часовий аспект хронотопу виповнює вказівка на те, що події відбувалися “восемьдесят лет назад”. Чому не сімдесят, а чи дев’яносто? Тому що саме на середину 1760-х припадає ліквідація решток політичної автономії України (скасування Гетьманату й передача його функцій Малоросійській колегії). Тобто, полишаючи свою “малу батьківщину”, Михайло тим самим полишає символізовану нею Батьківщину велику в час її “важкої години”; полишає задля реалізації в чужині (війна “проти Данії за Шлезвіг”), у складі чужинецького (російського) війська, особистих амбіцій. Звісно, він не вважає себе відступником, бо хоче зі славою повернути домів. Проте батько не дає йому такого шансу. “Сила батьківського прокляття” перетворює імовірний новозаповітний сюжет “блудного сина” на апокрифічний сюжет “вічного блукальця”, гвалтуючи християнську етику каяття і прощення “окаянними” “каїновими” конотаціями. Так само гвалтовно цей чинник “коригує” ідею народних дум “Буря на Чорному морі” та про Олексія Поповича (“...Молодий письменник смисл свого твору певною мірою проєктував і на відповідну ідею народної думи “Буря на Чорному морі”, а зі спорідненої із нею думи про Олексія Поповича використав слова для епіграфа [3, 114-115]), герої яких подалися в похід без батьківського благословення, але не з батьківським прокляттям! Відчуймо різницю...

“Гарячому Кулішеві” була потрібна експресія, межова переконливість аргументації. Проте тут же, у “найраннішій” своїй іпостасі, охолонувши від пориву “Великої Пристрасті”, він фіксує фатальну безвихідь такого максималізму. Бо, “як розважити, що з найдавніших часів козацтва військовий стан на Україні був єдиний, де мужчина являвся у повному сьйві своєї гідності <...>, що найкраща доля, яку тільки ідеально українець-юнак міг уявити – була: стати лицарем” (а не цивільним службовцем Малоросійської колегії, яким працював Михайло до прийняття рішення), то неважко збагнути, що “й сам сотник Чарниш, будши на місці Михайла, вчинив би не інакше” [10, 285]. Тобто, кленучи Михайла, батько кляв у ньому й самого себе... Відбулося щось абсурдне – настільки ж, наскільки абсурдними виявляться “життєві шугання з краю в край” і самого автора обох проклятих персонажів.

Чи не кожна з його інвектив бумерангом вертає йому ж на голову. І що більша, пекельніша, то дошкульніше, влучніше б’є. Особливо показові сеанси цього алгоритму тоді, коли когось із об’єктів своїх “прокльонів” (патент на жанр) Панько наділяє безпосередньо “Марковою” сутністю. Приміром, Б. Хмельницького в “Покуті козацького батька”. Імпульсом до написання вірша послугував макабричний факт осквернення Богданової могили С. Чарнецьким (“добув із домовини, і в полум’ї спалив мій труп неситий”). Від “першої особи”

Куліш моделює ситуацію посмертної покути “ехидної, хижої душі” козацького батька, покути безнадійно-довічної, бо: “Великий воїне! Шкода твоєї праці: / Робацтво з черева мого скрізь розповзлося, / І на погибель двох слов’янських націй / Вампирами кривавими взялося” [7, 18]. Пізно чимось зарадити: мов у вікопомнім апокрифі, “великого грішника” “викидає” з могили, але хто викидає – Бог? “Великий воїн”, велич якого, коли й була, умить змізерніла, осквернила саму себе не-лицарським, не-християнським учинком. Штучність символіки, рукотворність містифікації... Така “технологія” не утверджує, а рубає під корінь усі важливі для автора тези.

Чарнецький... Щось таке “однотонне” нагадується... Чарнишенко, Чорна Рада... Куліш починає чорними... І програє.

Екзистенційний вимір прокляття – це коли ти хочеш як краще, а виходить... ні, не тільки “як завжди”. Бо все навпаки виходить, *із точністю* “до навпаки”...

“Пізній” Куліш деміфологізує не козаччину, а свій власний, “ранній”, максималістськи закросний її міф (“не було в світі” міфу більш пафосного, аніж він: ті ж романтичні братчики не вдавалися до хизування своїм як “найлуччим”, виводячи українську місію з об’єктивного повеління “Закону Божого”, а не з особливих талантів “найпісненнішого” поряд із греками люду, як це переломлювалось у збудженій психіці “несамовитого Панька”)..

“Пізній” Куліш не борює “руїництво”, а займається ним, намагаючись абортувати, вирвати в зароді майже увесь “ембріональний” період українського письменства – Шевченка, Костомарова, Марка Вовчка, ба навіть Котляревського з його “бурлацьким юродством” в “Енеїді”, і, звичайно ж, – самого себе у своїх кращих виявах.

“Пізній” Куліш одержимо перекладає Святе Письмо, паралельно з цим у власних творах засвідчуючи почергову любов та повагу до історичних ворогів України (Москви, Польщі, Туреччини); тільки от реалізується та свята новозаповітна істина коштом зневаги до іншої, “не менш” новозаповітної, – про любов до ближнього яко себе самого...

“Пізній” Куліш перекладає вершинні здобутки світової літератури, бо хоче прилучити свій народ до “сім’ї культурників”. Єдиним іще не спаленим поміж ними містком залишається “рідна мова”, “прапращурівське слово”, той “єдиний скарб”, та точка опори... Так, але що ж робити з велетенською культурною спадщиною, утіленою в тому слові? Адже її дух різко дисонує з духом Кулішевої візії української минувшини. Залишити “форму” (мову), зліквідувавши “зміст” (усе, написане, виспіване тою мовою)? “Наша дума, наша пісня не вмре, не загине”, а разом із ними не загине й предмет оспівування – таки слава, а не ганьба цього “народу без пуття”. А воно ж йому “шкодить” (“О варваре! Покинь тріумфувати...”). То навіщо ж та мова? І як слухати оті думу й пісню – з примітками на тему: не вірте вухам своїм?..

“Пізній” Куліш апелює до Петра й Катерини, що принесли в Україну мир, “порядок господарній”, культуру, захистили від польсько-татарсько-козацької сваволі... Але ж за оте все вони відібрали плату сторицею, заарканивши “грішний люд та чесний” значно більш попередників, од яких “визволяли”, убезпечивши “поперед усього тую величезну централізовану машину державну, котра від <їхніх> часів подвійною вагою і подвійним гнітом налягла на Росію і на Україну” [16, 171]. Коли ж “імператор свободи” Олександр II “захистив” своїх підданих ще й од сваволі панської, то зробив це не з доброї ласки, а вимушено – після ганебної поразки у Кримській війні, яка оголила гнилизну кріпосницької Росії. А головне, він зробив це, наляканий натиском “знизу”, отим громадянським нуртом, отими неофітами європейського демократизму, серед яких був і “ранній” Куліш.

“Пізній” Куліш видає перші два томи “Истории воссоединения Руси” 1874 року, а вже 1876 року царат “потверджує” прославлене в ній своє “культуртрегерство” сумнозвісним Емським указом. “Пізній” Куліш видає “Крашанку русинам і полякам на Великдень 1882 року”, де, за словами Франка, виступає “апостолом польсько-руської згоди”, а вже за місяць, у травні 1882 року, з’являється вистарана поляками папська енцикліка про реформування греко-католицького чину отців-василіян під орудою отців-єзуїтів, що фактично означає пряме підпорядкування цим одвічним упокорювачам “гадюки схизми”... “Профетичність” – “не в бровь, а в глаз”, “розрахунок” – на місці!

“Пізній” Куліш кличе Україну до “Русі триєдиної”, але Україна чомусь не відповідає взаємністю на ті заклики. Відповідає хіба Малоросія в особі “до болю” знайомих “історичних” та “актуальних” хохлів. Вони могли б стати його вдячними читачами, якби читали українську лектуру; якби взагалі – читали...

“Пізнього” Куліша досі не перевидано в повному обсязі. Без сумніву, цю несправедливість раніше, а чи пізніше буде виправлено (“Інститут Критики” вже подарував українцям два розкішні томи “амбітного проєкту” “Повного зібрання творів Пантелеймона Куліша”). Та чи зросте пошанівок до пам’яті невпокоєного “блукальця”, коли нащадки прочитають усю ту “бібліотеку книжок”? Коли “пізній” Куліш із “символу, майже метафори” стане об’єктом доскіпливого аналізу фахівців, а на популярному рівні – предметом уваги “невченого ока”? Наперед потерпаю за нього, виставленого на довічно негативістську громадську опінію, на читання “з бромом” або (що значно гірше) – захоплену солідаризацію землячків на кшталт Бузини. Потерпаю і співчуваю, бо годі уявити щось пекельніше, аніж той стан душі, у яким чверть століття “товкся” цей чоловік за життя і, не виключено (якщо віримо в безсмертя душі), “товчеться” понині... Не накликаймо на нього “Страшного Суду”.

Р. С. ...Утім, а хто його зна? Бо ж рокований блукати світом власне “до Суду” й тоді аж буде увільнений од перманентної муки... Звісно, за умови, що навчить земляків не повторювати його блудів, бути Собою, а не тим, ким велить черговий “імператор свободи”... Схоже, “до Суду” в нас іще досить часу.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Єфремов С.* Без синтезу (До життєвої драми Куліша) // *Єфремов С.* Літературно-критичні статті. – К., 1993. – С. 216-234.
2. *Зеров М.* Поетична діяльність Куліша // *Зеров М.* Українське письменство XIX ст. Від Куліша до Винниченка (Нариси з новітнього українського письменства). – Дрогобич, 2007. – С. 245-291.
3. *Івашків В.* Художня, літературознавча і фольклористична парадигма ранньої творчості Пантелеймона Куліша. – Львів, 2009.
4. *Костомаров М.* “Закон Божий” (Книга буття українського народу). – К., 1991.
5. *Куліш П.* История воссоединения Руси. – СПб., 1874. – Т. 1, 2.
6. *Куліш П.* Повне збір. тв. – К., 2005. – Т. 1 (листи).
7. *Куліш П.* Твори: У 6 т. – Львів, 1908-1910.
8. *Куліш П.* Твори: У 2 т. – К., 1989.
9. *Куліш П.* Твори: У 2 т. – К., 1994.
10. *Куліш П.* Чорна Рада. Михайло Чарнишенко. – К., 2008.
11. *Маланюк Є.* В Кулішеву річницю (+1897) // *Маланюк Є.* Книга спостережень (Статті про літературу). – К., 1997. – С. 178-186.
12. *Нахлік Є.* Пантелеймон Куліш // *Історія української літератури XIX століття: У 2 кн.* – К., 2006. – Кн. 2. – С. 69-152.
13. *Пачовський В.* Золоті ворота (Уривки) // *Розсипані перли. Поети “Молодої Музи”.* – К., 1991.
14. *Стороженко О.* Марко Проклятий. Оповідання. – К., 1989.
15. *Томашівський С.* Маруся-Богуславка в українській літературі // *Літературно-науковий вісник.* – 1901. – III-VI.
16. *Франко І.* Хуторна поезія П. А. Куліша // *Франко І.* Збір. тв.: У 50 т. – К., 1980. – Т. 26.
17. *Шевченко Т.* Повне збір. тв.: У 12 т. – К., 1990. – Т. 1.

Отримано 15.07.2010 р.

м. Львів